

JIRÍ ANDĚL

SOCIOGEOGRAFICKÉ PROMĚNY ÚSTECKA V OBDOBÍ TRANSFORMACE

J. Anděl: *Social geographic changes in the Ústí nad Labem region during the transformation stage.* – Geografie – Sborník ČGS, 107, 1, pp. 63–44 (2002). – The article focuses the observation of social geographical changes that have occurred in the Ústí nad Labem region since 1989. On the one hand, we have been observing general trends typical for our society as a whole. On the other hand, we have traced certain inertia tendencies (ensuing from particularities in terms of location, population and economy) that differentiate the Ústí nad Labem region from the rest of the Czech Republic.

KEY WORDS: social geographical development – the factors of regional differentiation – Ústí nad Labem region.

1. Úvod

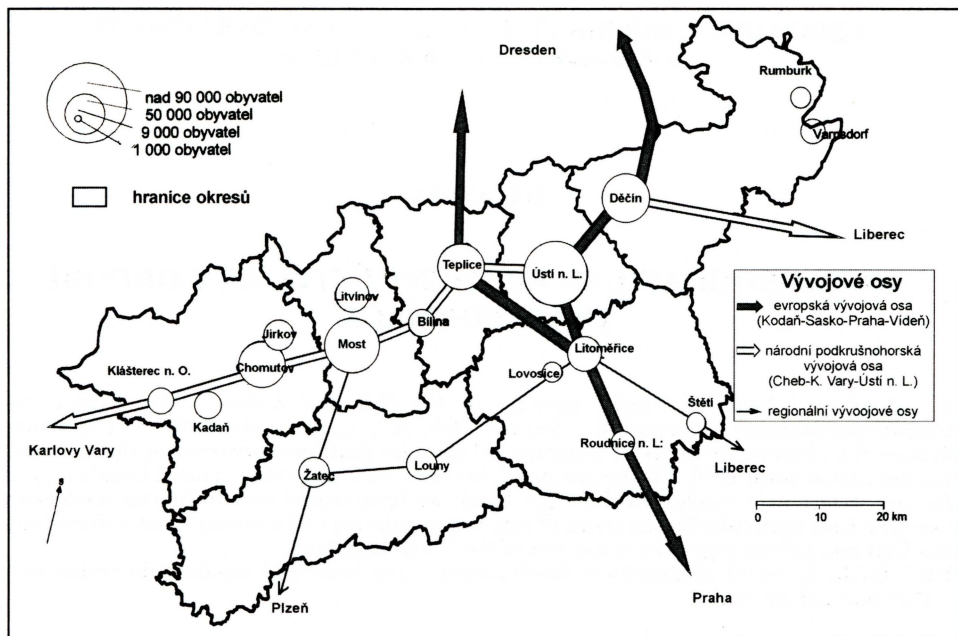
Transformace naší společnosti se odrazila prakticky ve všech sférách života, ve změnách nejen politických a ekonomických, ale i sociálních či demografických. Přístup ke studiu sociogeografické transformace lze chápat buď v zúžené podobě – jako přeměnu společenského systému, nebo na straně druhé je „třeba zdůrazňovat, že tato dramatická přeměna charakteru společnosti znamená především návrat do její přirozené vývojové trajektorie, tj. v první řadě do procesu obecné transformace extenzivních forem společenského rozvoje na formy intenzivní“ (Hampl 1996).

Tento příspěvek se snaží klást důraz na sociogeografické aspekty transformace, na zhodnocení základních trendů změn probíhajících na území Ústeckého kraje¹ a na nastínění specifik těchto změn ekonomické, sociální či kulturní povahy. Dynamické změny, ke kterým na území Ústeckého kraje došlo, lze charakterizovat na jedné straně tendencemi vedoucími ke snižování rozdílů mezi kraji a na straně druhé zachováním určité vývojové setrvačnosti, tj. specifičnosti, vycházející s odlišných podmínek – polohových, environmentálních, ekonomických aj., které jsou odrazem dosavadního vývoje. Zatímco vývoj polohových a environmentálních podmínek lze hodnotit spíše pozitivně, ekonomické posouzení je značně rozporuplné.

2. Polohové podmínky

Vlivem změn ve střední Evropě se geopolohové podmínky Ústeckého kraje (resp. území na kterém se formoval VÚSC) po roce 1989 nepochybně zlepšily.

¹ Současný Ústecký kraj se vyznačuje určitou analogií s krajem, který zde existoval v letech 1949 – 1960. Rozsáhlejší je o některá území na západě (Podbořansko a Kadaňsko), o Šluknovský výběžek a Českokamenicko.

Obr. 1 – Hlavní vývojové osy na území Ústeckého kraje

Došlo s posílení rozvojové osy evropského významu, procházející z dánské Kodaně a Hamburku, přes Berlín, Sasko, Ústí n. L. – Teplice dále ku Praze a přes Vídeň k Budapešti (tzv. „druhý evropský banán“)².

Od Chebu a Karlových Var přichází podél Krušných hor národní podkrušnohorská rozvojová osa, směřující dále přes Českou Lípou na Liberecko. Podél křížení obou os se vytváří exponovaný prostor trojúhelníkového tvaru s vrcholy ve městech: Teplice – Děčín – Litoměřice a těžištěm v Ústí n. L. (při dotyku labského koridoru s východním výběžkem Mostecké pánve). V prostorách kmenového kontinuálního osídlení se podél toku Ohře formuje regionální vývojová osa, probíhající zhruba rovnoběžně s osou podkrušnohorskou. Silné přirozené vazby má Ústecko na pražskou aglomeraci, Liberecko (Šluknovský výběžek) a Karlovarský kraj (Kadaňsko); zejména v rámci euroregionů se rozvíjí spolupráce se saskými městy (obr. 1).

Geometrický střed (těžiště) relativně kompaktního území, stanovený na základě počtu obyvatel, leží asi 15 km jižně od Teplic. Poloha krajského města je tedy mírně excentrická a jeho vliv směrem na západ částečně ubývá.

3. Environmentální podmínky

Nejzřetelnějších proměn doznal kraj patrně na úseku životního prostředí, zejména prostředí přírodního. Nejmarkantnější změny sledujeme ve sféře čistoty ovzduší – do roku 2000 poklesl objem emisí na 25 % stavu roku 1990³

² Pro hlavní evropskou vývojovou osu: střední Anglie – BENELUX – Porúří – Porýní – severní Itálie se vžil termín „Modrý banán“.

³ Nejvyšší pokles objemu emisí (plynných i tuhých) zaznamenal okres Děčín a Louny (na 15 % výchozího stavu).

Tab. 1 – Souhrnná hodnoticí tabulka ekologické zátěže

Ukazatel	Body (minimální hranice)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
A/1 Polévatý prach ($\mu\text{g na m}^3$)	44	52	60	68	76	84	92	100
A/2 SO_2 ($\mu\text{g na m}^3$)	44	52	60	68	76	84	92	100
a/3 Ostatní škodliviny (body)	x	x	x	x				
a/4 Zápach	x	x						
B/1 Vodní toky (třída)	2,5	3	3,5	4	4,5			
B/2 Pitná voda (%)	20	30	40	50	60			
C/1 Devastace (%)	6	10	14	18	22	26	30	34
C/2 Kontaminace (body)	x	x	x					
C/3 Eroze půdy (body)	x	x	x	x				
c/4 Rizikové skládky (body)	x	x						
D/1 KES (index)	5	3,5	2	1	0,6	0,3		
D/2 Lesy (stupeň poškození)	0,5	1	1,5	2	2,5			
e/1 Hluk (%)	10	20	25	30	35			
E/2 Rizikové faktory (body)	x	x	x	(x)	(x)			

Vysvětlivka: KES – koeficient ekologické stability (podíl ekologicky pozitivních a negativních ploch)

Pramen: J. Anděl 2000

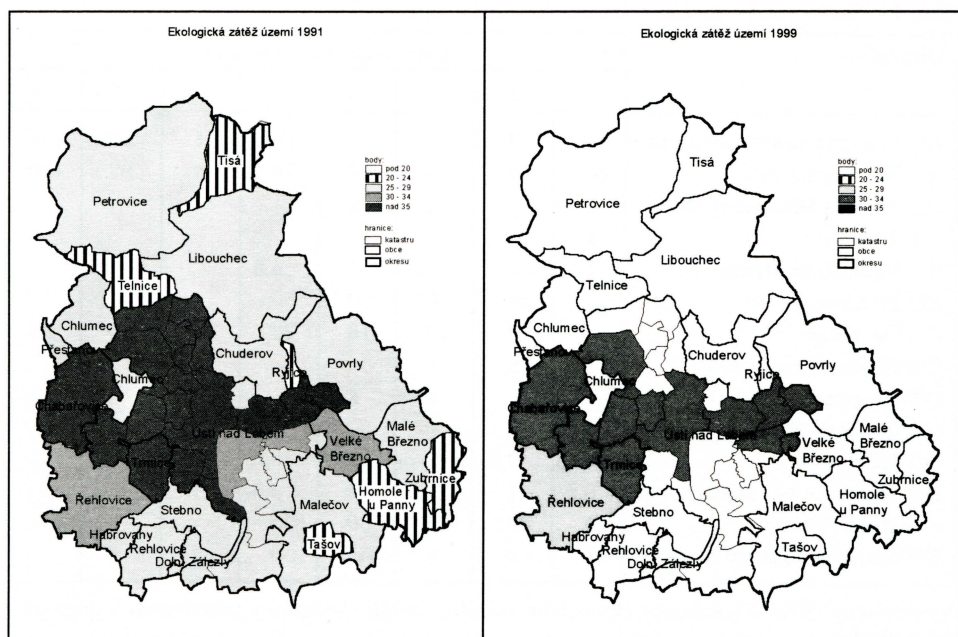
a v důsledku toho se výrazně snížily imisní koncentrace škodlivin, nejvíce oxidu siřičitého a to na čtvrtinu⁴.

Objektivnější představu o prostorové diferenciaci kvality životního prostředí dává souhrnný indikátor tzv. ekologické zátěže. Byl navržen a aplikován na vybrané lokality ČR Výzkumným ústavem výstavby a architektury Praha v roce 1992 a zachycující stav na začátku 90. let (Anděl 2000). Samotný hodnoticí proces vychází většinou z posuzování negativních vlivů na životní prostředí, resp. na jeho jednotlivé složky (ovzduší, vody, půdy atd.). Stav životního prostředí určitého území je nejprve popsán soustavou kritérií, kterým jsou podle jejich významu v celém systému životního prostředí přisuzovány určité váhy. Další postup spočívá ve vytvoření soustavy hodnotících stupnic, podle kterých jsou potom zhodnocovány příslušné indikátory základních územních jednotek (ZÚJ), za které je hodnocení prováděno (většinou se jedná o obce, event. jejich části). Indikátory kritériální soustavy byly diferencovány podle způsobu sledování a plošné indikace do dvou skupin:

základní – informace jsou sledovány převážně centrálně a zpravidla za větší území: celkem 10 indikátorů (viz tabulka 1, kde jsou označeny velkými písmeny)

specifické – data nejsou sledována centrálně a vyskytují se pouze v některých ZÚJ: celkem 4 indikátory (v tabulce jsou označeny malými písmeny).

⁴ Podle Statistické ročenky životního prostředí ČR poklesly roční aritmetické průměry tzv. severozápadní oblasti Čech v letech 1990 – 2000 z $50 \mu\text{g na m}^3$ na $15 \mu\text{g na m}^3$. K podstatnému snížení ročních aritmetických průměrů došlo i u imisních koncentrací prašného aerosolu (z koncentrací $60 \mu\text{g na m}^3$ na $40 \mu\text{g na m}^3$), zatímco koncentrace oxidu dusíku převážně stagnovaly.

Obr. 2 – Změny ekologické zátěže okresu Ústí n. L. v letech 1991 a 1999. Pramen: „Atlas města Ústí n. L. na internetu“.

Jako ukázka změn ekologické zátěže může sloužit aplikace metodiky v podmínkách okresu Ústí n. L., kde byla v roce 2000 provedena revize v rámci grantového úkolu „Atlas města Ústí nad Labem na internetu“. Z kartografu (obr. 2) je patrný velmi výrazný celoplošný pokles ekologické zátěže; zatímco v roce 1991 neměla žádná ZÚJ nízkou zátěž (pod 20 bodů), v roce 1999 je sem možné zařadit 75 % území okresu (platí to i pro jižní a východní část krajského města). V centrální části došlo ke snížení zátěže cca o 35 %⁵. Obdobné analogie se předpokládají i na ostatním území kraje, zejména okresů SHP.

4. Sídelní struktura

Území Ústeckého kraje (tab. 2) prodělalo po druhé světové válce tak dynamických změn, že bychom těžko hledali srovnání patrně v celé střední Evropě. Trvale byla narušena kontinuita vývoje, který se v poválečném období vyznačoval regresivními tendencemi a zesilující vývojovou selekcí. Na jedné straně dynamicky rostla význačná centra osídlení a na straně druhé docházelo ke „zhroucení“ celé sídelní struktury, ve které se objevily nezacelitelné „trhliny“. Výsledkem byl zánik téměř 140 sídel – přes 60 převážně menších sídel zaniklo v důsledku poválečného nedosídlení (zejména v oblasti Krušných hor) a okolo 80 sídel následkem rozvoje lomové těžby hnědého uhlí. Likvidovaná sídla musela opustit téměř 100 tis. obyvatel; nejvíce na Mostecku, kde zaniklo 27 sídel (např. „Starý Most“, Ervěnice, Komořany).

⁵ V roce 1991 mělo centrum města Ústí n. L. zátěž 41 bodů; pro srovnání nejvyšší zátěž v ČR měl Most, Louka u Litvínova a Litvínov – Záluží 52 bodů; nejnižší Staré Hamry v okresu Frýdek - Místek 4 body.

Tab. 2 – Základní charakteristiky okresů Ústeckého kraje v roce 2000

	Rozloha km ²	Počet obyvatel (tis.)	Počet obyvatel na km ²	Index stáří	Průměrná mzda (Kč)	Nezaměst- nanost (%)	Emise na km ² (t)	Na 1 000 obyvatel		
								Podni- katelé	Krimi- nalita	Dokon- čené byty
Děčín	909	133,6	147	94	12 100	13,6	2	144	35	1,3
Chomutov	935	125,5	134	79	12 200	16,9	95	130	38	1,0
Litoměřice	1032	114,3	110	108	12 000	13,6	12	152	44	1,3
Louny	1118	86,1	77	100	11 300	17,0	20	134	32	1,8
Most	467	118,8	255	90	14 400	21,5	107	123	43	0,5
Teplice	469	130,1	277	100	12 900	17,0	75	126	53	1,1
Ústí n. L.	405	118,5	292	95	13 000	14,1	29	139	48	1,0
Ústecký kraj	5335	827,0	155	95	12 800	16,2	24	141	42	1,2
Česko	78864	1026,7	130	109	13 900	8,8	11	165	43	2,4

Poznámka: index stáří – počet obyvatel starších 60 let na 100 dětí do 14 let; nezaměstnanost v březnu 2001; emise představují souhrn všech hlavních emisí (tuhých i plyných)
Pramen: ČSÚ a Ústav zdravotnických informací a statistiky

Současná sídelní struktura kraje se vyznačuje jistou specifičností – silným zastoupením velkých a středně velkých měst, lokalizovaných do koncentrační sídelní osy (pátěře) prvního řádu (z pohledu hierarchické úrovně ČR) Chomutov – Most – Teplice – Ústí n. L. Někdy se k tzv. krušnohorské konurbaci řadí i Děčín, mající silné vazebné sepjetí s tímto prostorem. Centrem populačního a ekonomického těžiště kraje je bezmála stotisícové Ústí n. L.⁶; mírně excentricky položené krajské město (preferované v dobách „fungování“ Severočeského kraje) je dnes přirozeným centrem spíše pro východní části kraje. Podkrušnohorský koncentrační prostor má relativně silnou vazebnou propojenost se sousedními městskými zónami: karlovarsko-sokolovskou a českolipskou. Relativně slabší vazby sledujeme se Šluknovskem, které se vyznačuje určitou izolovaností.

Progresivní osa labského koridoru (směřující od Děčína a Ústí n. L. dále k Litoměřicím a Roudnici n. L., kde navazuje na silný metropolitní prostor Prahy) se vyznačuje znaky, podmiňujícími rozvojové tendence: vynikající dopravní podmínky, potřebnou infrastrukturu, rezervy pracovních sil aj.

K začátku roku 2001 bylo na území kraje 354 obcí, z toho 46 mělo městský statut (tj. nejvíce měst ze všech krajů s výjimkou Středočeského). Počet obyvatel žijících ve městech přesahuje 80 % (spolu s Karlovarským krajem nejvíce). Na jednu obec připadá v průměru výměra 15 km² a 2,3 tisíce obyvatel (po Moravskoslezském kraji nejvyšší počet mezi kraji). Jednou z plošně největších obcí ČR je Děčín na rozloze 118 km², který zasahuje až ke státní hranici s Německem⁷. Naopak nejdrobnější obce nalezneme v severním zázemí Litoměřic. Nejmenší rozlohu mají Michalovice (pouhých 0,8 km²) a nejméně obyvatel čítají Staňkovice (26 osob v roce 2000)⁸.

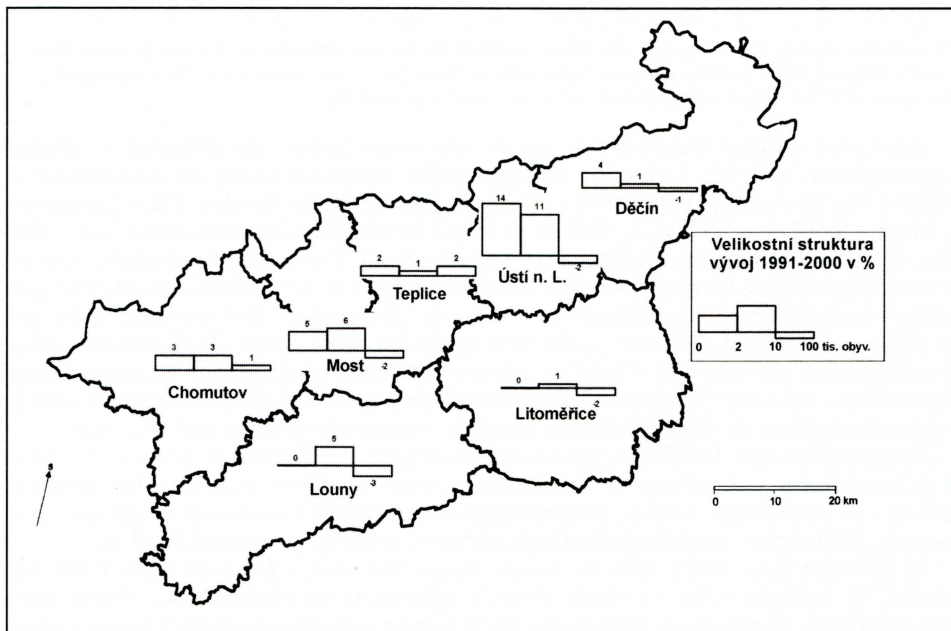
⁶ Město překročilo stotisícovou hranici díky integraci v 80. letech, dnes však ji dosahuje jen v aglomeraci (Chabařovice, Chlumeč, Trmice).

⁷ Děčín patří mezi 10 plošně největších obcí ČR; pomíneme-li současné či bývalé vojenské prostory, zaujímá po Praze, Zlínu, Brnu a Plzni 5. pořadí.

⁸ Michalovice jsou po Karlově Studánce v okrese Bruntál (0,5 km²) druhou nejmenší obcí v ČR podle rozlohy a Staňkovice podle počtu obyvatel (nejméně lidí žije v Závratích na Českobudějovicku a to 14 – k 1. 1. 2001).

Tab. 3 – Podíl obyvatel ve velikostních skupinách obcí v roce 2000 (v %)

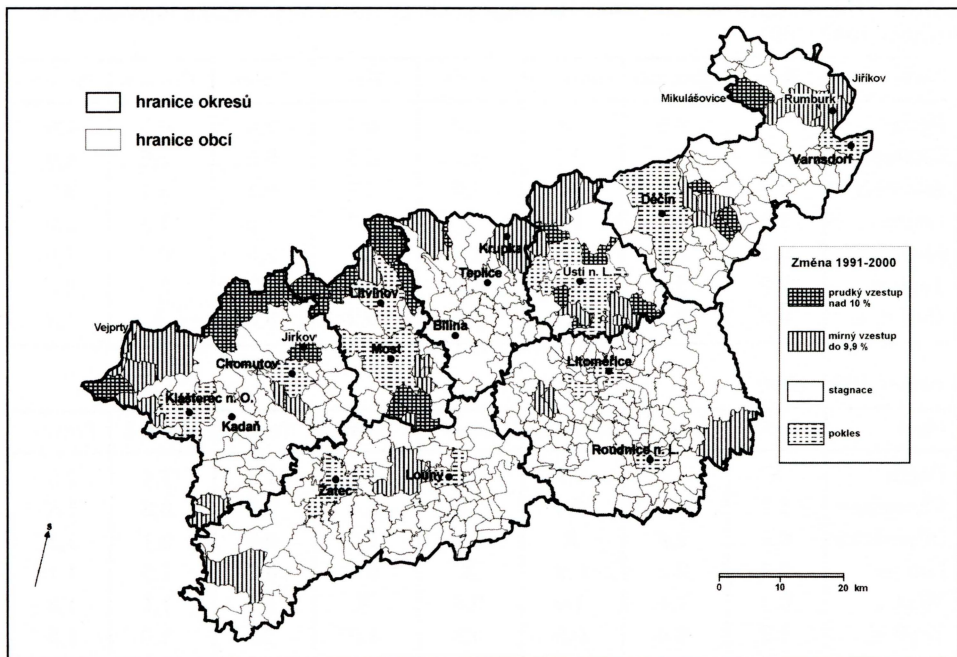
Okres	Počet obyvatel			
	do 500	500 – 1 999	2 000 – 9 999	Nad 10 000
Děčín	6	12	22	60
Chomutov	4	9	3	84
Litoměřice	18	23	27	32
Louny	12	23	18	47
Most	3	3	11	83
Teplice	2	10	24	64
Ústí n. L.	1	8	9	82
Kraj	7	12	16	65
Česko	6	11	13	70

Obr. 3 – Vývoj velikostní struktury obcí v letech 1991 – 2000

Téměř třetina obcí kraje leží v okrese Litoměřice (105), kde je také nejvíce katastrů (252) a částí obcí (265). V porovnání s ostatními okresy jsou litoměřické obce nejmenší jak výměrou (v průměru 10 km²), tak počtem obyvatel (okolo 1 tisíce). Největší obce registrujeme na Chomutovsku (podle rozlohy – 21 km²) a na Ústecku (podle počtu obyvatel – 5,1 tisíc). Nejvíce částí mají ústecké obce, nejméně částí obce okresu Most (tab. 3).

Vývoj velikostní struktury obcí v letech 1991 – 2000 (obr. 3) je charakterizován snižováním počtu obyvatel u obcí nad 10 tis. obyvatel a nárůstem počtu obyvatel ve velikostní kategorii 2000 – 9999 obyvatel a zejména u obcí do 2000 osob. Platí to zejména pro okres Ústí n. L., kde se počet obyvatel v kategorii středních obcí zvýšil o 11 % a v kategorii malých obcí dokonce o 14 %. V této souvislosti lze hovořit o náznacích suburbanizace, kdy v urbanistickém vývo-

Obr. 4 – Vývoj počtu obyvatel obcí v letech 1991 – 2000

ji sílí tlak na rozšiřování zastavěného území pro specifické funkce (výrobu, bydlení, služby, volný čas aj.). Osídlení se postupně „rozvolňuje“, snižuje se atraktivita jader (center) měst a zvyšuje se význam okrajových částí (čtvrtí), kde se uskutečňuje nová výstavba zejména na tzv. zelené louce. Početní nárůst obyvatel obcí je ovlivněn patrně třemi rozhodujícími geografickými faktory. Rozvíjí se aglomerované obce v zázemí velkých měst. Obdobný „prsteneček“, jako má krajské město se částečně formuje i v jižním zázemí Mostu, Chomutova a Klášterce n. O. (s výstavbou rodinných domků).

Dobré předpoklady pro rozvoj mají i prostory s nenarušeným přírodním prostředím, kde je předpoklad pro rozvoj turistického ruchu. Sem je možné zařadit pás mezi městy Děčínem a Českou Kamenicí a střední část Šluknovského výběžku. Obě lokality souvisí s územím nově vytvořeného Národního parku České Švýcarsko.

Renesanci zaznamenává Krušnohoří v blízkosti hranice s Německem, které bylo po druhé světové válce nedosídleno a zůstalo v některých úsecích bez trvale bydlícího obyvatelstva. Rozvíjí se zde služby orientované na německé zákazníky. Největší populační nárůst zaznamenaly obce chomutovského (Loučná, Hora Sv. Šebestiána) a mosteckého Krušnohoří (Hora Sv. Kateřiny a Český Jiřetín⁹; obr 4).

Bydlení se do značné míry přizpůsobilo tržním podmínkám, alespoň co se týče vlastnické struktury bytů. Stěžejní část původně státních bytů byla přes

⁹ Počet obyvatel Loučné se zvýšil v letech 1991 – 2000 o 150 %, Hora Sv. Šebestiána o 10 %, Hora Sv. Kateřiny o 25 % a Českého Jiřetína o 20 %. V souvislosti s otevřením přechodu v Moldavě sledujeme populační nárůst Moldavy a Mikulova (o 20 %). O 17 % vzrostl počet obyvatel Telnice v ústeckém okrese; obec těží z blízkosti hraničního přechodu a z rozvoje turistické infrastruktury pro zimní rekreaci.

Tab. 4 – Diferenciace okresů Ústeckého kraje podle přirozeného přírůstku obyvatel Rok Průměr 1989–1991

Okres	Děčín	Chomutov	Litoměřice	Louny	Most	Teplice	Ústí n. L.	Průměr
Děčín	X	2,9	2,6	1,0	0,3	2,5	0,5	1,6
Chomutov	2,9	X	5,7	4,1	2,8	5,5	2,6	4,0
Litoměřice	2,6	5,7	X	1,6	2,9	0,1	3,1	2,7
Louny	1,0	4,1	1,6	X	1,3	1,5	1,5	1,9
Most	0,3	2,8	2,9	1,3	X	2,8	0,2	1,9
Teplice	2,5	5,5	0,1	1,5	2,8	X	3,0	2,6
Ústí n. L.	0,5	2,6	3,1	1,5	0,2	3,0	X	1,8

Průměr 1999–2000

Okres	Děčín	Chomutov	Litoměřice	Louny	Most	Teplice	Ústí n. L.	Průměr
Děčín	X	1,7	0,7	0,5	0,3	1,2	1,4	1,0
Chomutov	1,7	X	2,4	2,2	1,4	2,9	0,3	1,8
Litoměřice	0,7	2,4	X	0,2	1,0	0,5	2,1	1,2
Louny	0,5	2,2	0,2	X	0,8	0,7	1,9	1,1
Most	0,3	1,4	1,0	0,8	X	1,5	1,1	1,0
Teplice	1,2	2,9	0,5	0,7	1,5	X	2,6	1,6
Ústí n. L.	1,4	0,3	2,1	1,9	1,1	2,6	X	1,6

obecní majetek dále odprodána jejich dosavadním nájemcům, částečně to platí i pro členy bytových družstev. V Ústeckém kraji bylo v letech 1996-97 z úhrnu komunálních bytů privatizováno nejvíce bytů v Teplicích, Oseku, Podbořanech, České Kamenici a Šluknově.

Mezi základní znaky bydlení patří přesun řešení bytové otázky ze státu (případně podnikové či družstevní sféry) na samotné obyvatele, tj. vlastní uživatele. S ohledem k současným finančním možnostem domácností bylo důsledkem tohoto rozhodnutí zásadní snížení rozsahu bytové výstavby v první polovině 90. let. To vedlo spolu s faktickou neexistencí trhů s byty k rozporu mezi nabídkou práce a rozmístěním pracovních sil, resp. mezi pracovními příležitostmi a trvalým bydlištěm obyvatel. Díky zavedení státní podpory koncem roku 1995 dochází k postupnému oživení bytové výstavby. Přesto však průměrný počet dokončených bytů na 1 000 obyvatel je v Ústeckém kraji poloviční ve srovnání s úrovní ČR (Jeřábek 2000).

5. Populační vývoj

Poválečný populační vývoj je v počáteční fázi charakterizován růstem natality (22 promile), která má za následek výrazné přírůstky obyvatel. Pravidelná tempa poklesu natality (v roce 1961 na 14 promile) jsou koncem 60. let střídána opětovně vzestupnou vlnou (s maximem v roce 1974 ve výši 22 promile), trvajícím až do roku 1978, kdy míra klesá pod 15 promile. V letech 1990 – 1995 se však natalita snížila takovým tempem (ze 14 na 10 promile), že v polovině 90. let byla její hodnota nižší než úroveň mortality (byl odstartován „proces vymírání populace“); současná hodnota se pohybuje okolo 9,5 promile. Vysokou porodností se vyznačoval v minulosti tradičně

okres Chomutov, nejnižší byla na Teplicku. Za posledních 10 let zvýrazňuje tendence směřující k homogenizaci natality i přirozeného přírůstku (viz tab. 4).

Hlavní příčinou poklesu natality je změna chování mladé generace (budování kariéry, realizování individuálních zájmů aj.), mající za následek odkládání sňatků až k věku 30 let; negativně se projevuje i nezaměstnanost mladých lidí a obtíže se získáním bytu. Vstup silné generace narozených v demografické vlně 70. let do reprodukčního období se tak neprojevil očekávanou sekundární vlnou zvýšené porodnosti (zvyšuje se podíl svobodných, kteří patrně nehodlají ani „opozděně“ vstoupit do manželství).

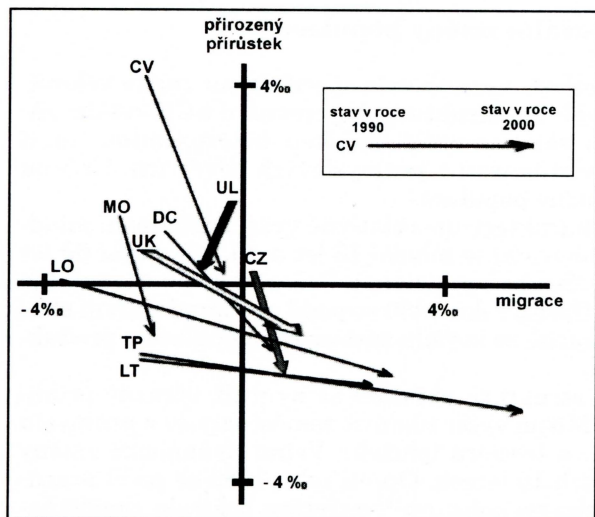
Od roku 1961 se okresy Ústeckého kraje dlouhodobě vyznačovaly záporným migračním saldem (s drobnými výkyvy v 80. letech). Po roce 1995 se pozice přirozeného a mechanického pohybu obyvatelstva zcela přeskupily (zatímco ještě v roce 1990 vykazovala většina okresů kladný přirozený přírůstek a záporné migrační saldo, v roce 2000 je tomu právě naopak) a přirozený úbytek je nyní kompenzován migračními přírůstky. Imigračně atraktivní území (od druhé poloviny 19. století a po druhé světové válce až do roku 1960) tak opětovně navazuje na postavení a trendy minulosti (obr. 5).

Nejdynamičtější populační změny na území kraje (tab. 5) souvisí s úrovní kojenecké úmrtnosti a mimomanželskou plodností. Kojenecká úmrtnost poklesla za posledních 10 let na polovinu výchozího stavu a výrazně se přiblížila úrovni ČR; naopak podíl dětí narozených mimo manželství se zdvojnásobil; na Mostecku je dvojnásobně vyšší než republikový průměr.

Jedním z nejdůležitějších ukazatelů sledujících úmrtnostní poměry je střední délka života při narození (naděje dožití). Obecně se řadí mezi indikátory, vypovídajícími o sociálně-ekonomické úrovni společnosti. Obyvatelstvo kraje má tradičně nižší střední délku života než je hodnota ČR, v současné době pro muže o 2 roky a pro ženy o 1,5 roku. Její negativní úroveň nepochybně

souvisí s narušeným sociálním a přírodním prostředím. Za posledních 10 let zaznamenal však tento ukazatel relativně příznivý vývoj; naděje na dožití se zvýšila o 1,5 roku (nejvíce v okrese Ústí n. L. u mužů o 2 roky a v okrese Litoměřice u žen o 2,5 roku).

Tradičně vyšší rozvodovost se do roku 1999 přiblížila republikovému průměru; na 100 sňatků připadá 45 rozvodů¹⁰. Totéž platí i o jiném indikátoru tzv. sociální patologičnosti – o kriminalitě, která je nyní již mírně pod úrovní ČR; vys-

Obr. 5 – Vývoj přirozeného přírůstku a migrace obyvatel okresů v letech 1990 – 2000. Vysvětlivky: okresy DC – Děčín, CV – Chomutov, LT – Litoměřice, LO – Louny, MO – Most, TP – Teplice, UL – Ústí n.L. a UK – Ústecký kraj.

¹⁰ Vyšší zůstává pouze v okrese Most – 65 rozvodů na 100 sňatků v roce 1999.

Tab. 5 – Základní populační charakteristiky okresů Ústeckého kraje

Okres	Celkový přírůstek (promile)		Přirozený přírůstek (promile)		Migrace (promile)		Kojenecká úmrtnost (promile)		Mimomanželská plodnost (%)	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
Děčín	-0,5	-0,7	1,1	-1,3	-1,6	0,6	13,8	7,5	16	40
Chomutov	2,2	0,2	4,2	0,4	-2,0	-0,2	11,8	5,5	21	40
Litoměřice	-3,6	0,6	-1,5	-2,0	-2,1	2,6	8,5	5,4	11	28
Louny	-3,6	1,2	0,1	-1,8	-3,7	3,0	12,0	5,0	13	34
Most	-1,1	-2,8	1,4	-1,0	-2,5	-1,8	9,4	9,5	18	49
Teplice	-3,5	3,1	-1,4	-2,5	-2,1	5,6	13,9	4,8	19	36
Ústí n. L.	1,4	-0,7	1,6	0,1	-0,2	-0,8	11,2	5,6	18	38
Ústecký kraj	-1,2	0,1	0,8	-1,0	-2,0	1,1	11,5	4,9	17	39
Česko	0,4	-1,0	0,2	-1,8	0,2	0,8	10,4	4,4	9	22

Poznámka: rok 1990 představuje průměr 1989–91 a rok 2000 průměr 1999 a 2000

Pramen: ČSÚ

ká zůstává pouze na Teplicku. Výsledky šetření duševního zdraví (Dzúrová a kol. 2000) překvapivě nepotvrdily obecné představy o zvýšené sociální patologii obyvatel Ústeckého kraje. Podíl osob s duševní poruchou (21,5 % s minimálně jednou duševní poruchou během života) je nižší než je republikový průměr (27 %) a poloviční ve srovnání s Prahou. Rovněž celoživotní míra incidence závislosti na návykových látkách náleží k velmi nízkým (je 3x nižší ve srovnání s Karlovarskem a 2,5x nižší než v Jihočeském kraji).

6. Strukturální změny populace

Obyvatelstvo kraje se v minulosti vyznačovalo specifickými znaky věkové, národnostní, vzdělanostní i odvětvové struktury. V porovnání s ČR vyšším zastoupením mladších věkových skupin, vyšší etnickou heterogenitou, nižší úrovní vzdělanosti a vyšší zaměstnaností v průmyslových odvětvích. Určitou setrvačnost sledujeme i u současné populace.

V porovnání s ČR populaci charakterizuje relativně vyšší zastoupení mladších věkových skupin: 18,5 % obyvatel je mladší 15 let a 16,2 % starší 60 let (v rámci ČR jsou tyto skupiny zhruba vyrovnané). Průměrný věk obyvatel je o 1 rok nižší ve srovnání s ČR. Oproti roku 1980 se podíl předproduktivní skupiny snížil zhruba o čtvrtinu, mírně se zvýšilo zastoupení populace v produktivním a poproduktivním věku.

Tradičně odlišná odvětvová struktura obyvatel se nyní již výrazně přibližuje republikovému průměru. Mírně vyšší zůstává zaměstnanost v průmyslu na úkor priméru (zemědělství) a terciéru (služeb). Velmi dynamické změny struktury sledujeme v posledních 10 letech. Oproti roku 1989 se podíl pracujících v zemědělství snížil zhruba na polovinu¹¹, o třetinu poklesla zaměstnanost v průmyslu, mírně se snížil podíl pracujících ve stavebnictví. Nepříliš

¹¹ V okrese Louny pracovalo roku 1980 v tomto odvětví ještě 25 % ekonomicky aktivních, nyní pouze 10 %.

podstatný byl nárůst zaměstnaných v dopravě, ale o třetinu se zvýšil podíl ekonomicky aktivních ve sféře obchodu (o 40 % ve zdravotnictví). Ve veřejné správě pracují asi 4 % ekonomicky činných (s výjimkou okresu Most, kde podíl dosahuje pouze 2 %), v oboru „nemovitosti, služby pro podniky, věda a výzkum“ 7 % (v okrese Ústí n. L. a Chomutov 9 %) a v sektoru peněžnictví v ústeckém okrese 2 %.

Úroveň vzdělanosti, jakožto indikátoru „vzdělanostního klima“, je důležitým faktorem ekonomického a sociálního rozvoje. Ústecký kraj se vyznačuje tradičně nižším zastoupením osob středoškolského (sekundárního) a vysokoškolského (terciárního) vzdělání. Chomutov, Most, Teplice a Děčín patří v tomto směru (spolu s okresem Plzeň – sever a Sokolov) na poslední místa v ČR.

7. Nezaměstnanost

Od poloviny 90. let se výrazně zvyšuje nezaměstnanost, která představuje regionálně silně diferencovaný proces a stává se atributem problémových regionů. Od roku 1995, kdy se pohybovala okolo 5 % (s výjimkou okresů Ústí n. L. a Litoměřice), vzrostla do března 2001 na 16,2 %, což je dvojnásobná hodnota ve srovnání s ČR. Okresy Most 21,5 %, Teplice, Louny a Chomutov okolo 17 % náleží k šesti okresům ČR s nejvyšší nezaměstnaností (tab. 1). Dynamický nárůst zaznamenávají zejména oblasti s rozsáhlou restrukturalizací výrobní základny, zejména SHP kam jsou soustředěny útlumové výroby velkopodniků palivoenergetického komplexu a hutnictví. Stávající struktura pracovních sil je důsledkem centrálního plánování v minulosti, kdy mzdová, sociální a zejména bytová politika vedla k silné imigraci pracovníků hornických a dělnických profesí.

Další příčinou vysoké nezaměstnanosti je nepochybně nepříznivý stav na úseku malého a středního podnikání, chybí uplatňování ekonomických nástrojů známých ze zahraničí – např. investiční pobídky či fond rizikového kapitálu. Výraznou negativní roli hraje i nízká vzdělanostní a kvalifikační úroveň obyvatelstva, které výrazně omezuje možnosti na trhu práce.

8. Závěrečné zhodnocení a možné perspektivy

Příčiny sociogeografických proměn Ústeckého kraje navozují diskusi o složitosti spolupůsobení různých podmínek a faktorů. Orientační představu o rámcových vazbách mezi jednotlivými jevy (podmiňujícími či podmíněnými) mohou dát korelační koeficienty. K nejpodstatnějším závěrům náleží následující zjištění a skutečnosti (tab. 6).

Ukazuje se, že polohová atraktivita nepochybně souvisí s intenzitou osídlení, jak můžeme dokladovat v minulosti, kdy byly nejdříve osídlovány příhodné a atraktivní lokality (tzv. kmenové oblasti). Intenzita osídlení souvisí s průměrnou mzdou a nutně s tzv. ekonomickým agregátem, který je konstruován jako součin počtu pracovních míst a průměrných mezd zaměstnanců (Hampel 2000); sledujeme však inverzní vztah k úrovni kriminality a počtem dokončených bytů. To dokumentuje skutečnost, že bytová výstavba probíhá spíše v okresech s nižší hustotou zalidnění, v oblastech s kvalitnějším životním prostředím. Ukazuje se, že kriminalita nemusí být vyšší v oblastech s intenzivním osídlením (tj. více urbanizovaných), jak se obecně soudí.

Tab. 6 – Korelační koeficienty podle vybraných charakteristik okresů Ústeckého kraje (2000)

Ukazatel	Polohová atraktivita	Počet obyvatel na km ²	Index stáří	Migrace	Ekonomický agregát	Průměrná mzda	Nezaměstnanost	Kriminalita	Dokončené byty
Polohová atraktivita	X	0,75	-0,25	0,18	0,29	0,43	0,29	-0,82	-0,14
Počet obyvatel na km ²	0,75	X	0,33	0,14	0,71	0,86	-0,25	-0,64	-0,54
Index stáří	-0,25	0,33	X	-0,79	0,71	0,53	-0,32	0,21	-0,68
Migrace	0,18	0,14	-0,79	X	-0,71	-0,43	0,10	-0,14	0,79
Ekonomický agregát	0,29	0,71	0,71	-0,71	X	0,85	-0,21	-0,21	-0,71
Průměrná mzda	0,43	0,86	0,53	-0,43	0,85	X	-0,50	-0,57	-0,85
Nezaměstnanost	0,29	-0,25	-0,32	0,10	-0,21	-0,50	X	0,07	0,43
Kriminalita	-0,82	-0,64	0,21	-0,14	-0,21	-0,57	0,07	X	-0,14
Dokončené byty	-0,14	-0,54	-0,68	0,79	-0,71	-0,85	0,43	-0,14	X

Poznámka: polohová atraktivita vzhledem k hlavním rozvojovým osám; index stáří – počet obyvatel starších 60 let na 100 dětí do 14 let; nezaměstnanost v březnu 2001; dokončené byty – průměr let 1999 a 2000

Pramen: ČSÚ a Ústav zdravotnických informací a statistiky

Potvrzuje se logická souvislost migrace obyvatelstva s věkovou strukturou a s počtem dokončených bytů. Dokončené byty jsou impulsem pro imigraci a tendence k migraci mají převážně mladší lidé. Mění se migrační bilance velikostních kategorií obcí, charakterizované migračními zisky menších obcí na úkor velkých měst a v regionálním pohledu migrační bilance sledujeme posilování okrajových (dříve periferních) částí kraje na úkor podkrušnohorské aglomerace.

Úroveň mezd vykazuje korelace prakticky se všemi sledovanými ukazateli. Pozitivní vztah k intenzitě osídlení souvisí s koncentrací vysoce placených povolání v minulosti do SHP (těžba uhlí a energetika), s jistou setrvačností vysoké mzdové hladiny¹² a s věkovou strukturou (starší ekonomicky aktivní obyvatelé mají většinou vyšší plat díky vyšší praxi). Inverzní vztah sledujeme paradoxně s mírou nezaměstnanosti (lze vysvětlit prolongací socialistických tendencí, podporujících v minulosti rozvoj těžkého průmyslu), s úrovní bytové výstavby (v území bez ekologické zátěže) a kriminality. Hypotetická formule – nezaměstnanost → kriminalita → rozvodovost → sebevražednost, která vychází z nepřipravenosti lidí zvládat nové stresové situace v souvislosti s rostoucí nezaměstnaností, která může indikovat jevy rostoucí sociální patologie (kriminality), se v tomto případě příliš nepotvrzuje.

Ústecký kraj nadále zůstává palivoenergetickou základnou státu (těží se zde 75 % hnědého uhlí¹³ a vyrábí 50 % elektrické energie ČR), včetně následků, které z toho plynou – těžký průmysl negativně ovlivňuje životní prostředí

¹² Příkladem je okres Most s nejvyšší průměrnou mzdou po Praze a Mladé Boleslavi a nejvyšší nezaměstnaností v ČR.

¹³ Za celou dobu trvání těžby v SHP bylo údajně vytěženo přes 3 mld. t hnědého uhlí.

a těžba uhlí měla a má katastrofální dopad na krajinu a na sídelní strukturu. Za posledních 45 let bylo zlikvidováno v důsledku uvolnění prostoru pro těžbu na 80 sídel. Těžební činností vznikly jámy až 100 metrů hluboké a vysoké kopce výsypek a zeminy v jejich okolí. Celé plochy byly změněny v „měsíční krajinu“ rozsáhlých devastovaných ploch bez života.

Populační vývoj obyvatel kraje je silně diferencován podle velikostní struktury obcí i podle jejich geografického rozmístění. Populačně ztrátová jsou velká města (nad 50 tis. obyvatel), naopak ziskové jsou obce do 2 tis. obyvatel, lokalizované v zázemí městských jader a při hranici s Německem. Snižuje se rozdíl mezi Ústeckým krajem a Českou republikou v celé řadě ukazatelů, indikujících negativní tendence jako je kojenecká úmrtnost, rozvodovost, sociální patologie atd. Na zlepšení podmínek rámcově ukazují i změny migračních toků.

Hlavní problém kraje souvisí s nezaměstnaností, jejíž úroveň dynamizovala v druhé polovině 90. let a negativně ovlivňuje prakticky všechny sféry života lidí. Možnosti řešení, která nebude možné realizovat bez výrazné pomoci vlády i Evropské unie, jsou v několika rovinách.

Důležitým nástrojem je aktivní politika zaměstnanosti, spočívající zejména v podpoře zřizování nových pracovních míst formou příspěvků dávaných zaměstnavatelům při poskytování práce nezaměstnaným i uchazečům samotným¹⁴. Zatímco v EU tvoří výdaje na aktivní politiku zaměstnanosti 3 % HDP, v ČR je to desetkrát méně. Důležitým nástrojem je rekvalifikace, pro mladistvé potom zřizování absolventských a praktikantských míst (Hamáček 2001). Výrazně by se měla zvýšit podpora malého a středního podnikání vytvářením průmyslových zón či zřizováním poradenských služeb pro podnikatele (konzultační služby; pomoc v oblasti marketingu, ekologického hospodaření a exportu, zejména do Německa aj.).

Závažným problémem obyvatel Ústeckého kraje, i ve vazbě na nezaměstnanost, je zvyšování vzdělanosti. Vláda musí uvolnit daleko větší finanční prostředky na vysokoškolské vzdělávání do regionů s vysokou nezaměstnaností a se špatnou vzdělanostní strukturou. Týká se to od výukových prostor, přes jejich vybavení, platy vysokoškolských pedagogů až po vytváření nových pracovních míst (radikální snížení poměru počtu studentů na jednoho pedagoga v případě PF UJEP v Ústí n. L.).

Nové pracovní příležitosti nabízí i cestovní ruch, jenž náleží k nejrychleji se rozvíjejícím odvětvím našeho hospodářství. Ústecký kraj má zejména ve východní části dobré předpoklady pro rozvoj: přírodní podmínky, kulturní památky, síť ubytovacích, stravovacích a sportovních zařízení. Na území kraje leží turistický region nadregionálního významu – České Švýcarsko (vyhlášené jako národní park v roce 2000) a dva regiony lokálního významu, plnící převážně funkci příměstské rekreace (Krušnohoří a východní část Českého středohoří). Rozvoj cestovního ruchu, zejména v turistických regionech, by podpořilo hlavně malé podnikání. Realizací dálnice Praha – Drážďany se nepochybně zvýší zájem o západní část Českého Švýcarska a přilehlé prostory Tisí a Děčínského Sněžniku. Pro turistický rozvoj ústeckého Polabí by mělo lokální význam i obnovení vyhlídkových plaveb po Labi, alespoň v prostoru Ústí n. L. – Děčín – Hřensko¹⁵.

¹⁴ V Německu je průměrná podpora v nezaměstnanosti poskytnuta přímo zaměstnavateli, který nezaměstnaného přijme (formou tzv. příplatku k mzdovým nákladům).

¹⁵ V územním plánu města Ústí n. L. se předpokládá, že se město stane centrem turistického ruchu, jak tomu bylo v minulosti

Po zapojení do evropských struktur se nepochybně ještě zvýrazní význam celého dopravního systému¹⁶. Základní železniční trasu zde představuje spojení Berlín – Drážďany – Ústí n. L. – Praha, zapojené do evropského železničního systému a upravované na vysokorychlostní koridor¹⁷. Důležitým silničním tahem je krušnohorská tangenciála (I/13), spojující města krušnohorské konurbace a Děčín. Pro lepší průchodnost krajem by měla sloužit budovaná dálnice D 8 v základním směru Praha – Drážďany, od které si podnikatelé slibují „oživení“ ekonomického růstu přílehlých prostorů¹⁸. Území mezi Ústím n. L. a Teplicemi, kudy dálnice povede, patří k neprogresivněji se rozvíjejícím lokalitám kraje (výstavba supermarketů a dalších obchodních, výrobních a skladovacích areálů).

Literatura:

- ANDĚL, J. a kol. (1999): Geografie města Ústí n. L. Acta Universitatis Purkynianae. UJEP, Ústí n. L., 112 s.
- ANDĚL, J. (2000): Pedagogická transformace environmentální problematiky. Acta Universitatis Purkynianae. UJEP, Ústí n. L., 112 s.
- BARTOŇOVÁ, D. (1996): Regionální difference sociálně-demografických znaků obyvatelstva. In: Hampl, M. a kol. Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PrF UK, Praha, s. 127-154.
- DZÚROVÁ, D., SMOLOVÁ, E., DRAGOMIRECKÁ, E. (2000): Duševní zdraví v sociodemografických souvislostech. PrF UK, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 106 s.
- HAMÁČEK, R. (2001): Možnosti řešení nezaměstnanosti v problémových regionech – příklad okres Ústí n. L. FSE UJEP, Ústí n. L., 51 s.
- HAMPL, M. (1995): Development and position of Teplice in the settlement system. AUC, Geographica 1, 2, Praha, s. 53-70.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PrF UK, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. Geografie – Sborník ČGS, 105, č. 3, ČGS, Praha, s. 241-254.
- JERÁBEK, M. (2000): Bydlení a bytová výstavba. In: Anděl, J. a kol.: Geografie Ústeckého kraje. PF UJEP, Ústí n. L., s. 98-99.
- ŠAŠEK, M. (1997): Vývojové tendence sídelní struktury Severočeského kraje. Acta Universitatis Purkynianae. UJEP, Ústí n. L., 130 s.
- TOMEŠ, J. (1996): Vývoj regionálních rozdílů v nezaměstnanosti jako indikátor transformačních změn. In: Hampl, M. a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PrF UK, Praha.
- Podklady ČSÚ v Ústí n. L. a v Praze.
- Statistická ročenka životního prostředí České republiky. MŽP ČR, Praha 2000, 541 s.
- Statutární města České republiky. ČSÚ, Praha 1992, 103 s.

S u m m a r y

Since 1989 the social geographical phenomena have undergone dynamic changes, which can be characterized by tendencies leading towards difference levelling on the one hand and, on the other hand, by tendencies to retain certain specific features that stem from the differentiating conditions of the region – in terms of location, environment and economy. All

¹⁶ Počátky dopravní sítě na území kraje je možné sledovat již v dávné minulosti. Její trasy se přizpůsobovaly přírodním poměrům, zvláště morfologii krajiny; základní dopravní kostra zůstala zachována do současnosti.

¹⁷ Zvláštěností je systém ROLA (z německého „Rollende Landstrasse“), který v úseku Lovosice – Drážďany přepravuje kamiony.

¹⁸ Její jednotlivé úseky jsou již v provozu (Praha – Lovosice) a u Ústí n. L.

these changes reflect the recent development. While the development of the positional and environmental conditions can be considered positive, the evaluation in terms of economy is quite a disputable and debatable issue.

The development of the population is strongly differentiated according to both the size structure of municipalities and their geographical location. Unlike the large towns (over 50,000 inhabitants) of the region, which have seen a loss in the number of their inhabitants, the municipalities (up to 2,000 inhabitants) have been experiencing an increase in the size of their population. The latter are situated either near the large towns or near the border with Germany. Also the difference between the territory of the Czech Republic and that of the region has been levelling with regard to many indexes. Some reflect negative tendencies – e. g. the newborn mortality rate, divorce rate, social pathology, etc. Improvements in many conditions are reflected in the framework of the changes in the inhabitants' migration flows.

Fig. 1 – Principal axes of the development in the Ústí nad Labem region. Arrows – full arrow – European development axis (Copenhagen – Saxony – Prague – Vienna), empty arrow – national Ore Mountains foothill development axis (Cheb – Karlovy Vary – Ústí nad Labem), weak arrow – regional development axes.

Fig. 2 – Comparison of the ecological ballast in the Ústí nad Labem district in the years 1991 and 1999 (in points; weak – cadastral limit, mean – municipality limits, strong – district limits).

Fig. 3 – Development in the municipality size structure in the districts of the Ústí nad Labem region between 1991 and 2000.

Fig. 4 – Development in the number of municipalities' inhabitants between 1991 and 2000. Axis x – migration, axis y – natural increase.

(Pracoviště autora: katedra geografie Pedagogické fakulty UJEP, České mládeže 8, 400 96 Ústí nad Labem.)

Do redakce došlo 31. 7. 2001